

ДИМИТРОВГРАД

Рефлексии върху историята
на града и общността

Михаил Груев
Момчил Методиев

съставители
и научна редакция

Книгата се издава с финансовата подкрепа на Фондация „Америка за България“.

- © Михаил Груев, Момчил Методиев, съставители
- © Анета Василева, Даниел Вачков, Димитър Гюдуров, Димитър Щ. Димов, Живко Лефтеров, Мартин Иванов, Михаил Груев, Момчил Методиев, Петя Ангелова, Пламен Дойнов, автори
- © Веселин Праматаров, корица
- © Институт за изследване на близкото минало, София, 2026

Снимка на корицата: Георги Викентиев, БТА. „Група кооператори от първенеца полевъдна бригада на ТКЗС в с. Ахматово, Асеновградско, са на посещение в Химическия комбинат, 22 юни 1955 г. Екскурзоводът на комбината Вида Танева им показва цеховете.“

ISBN: 978-954-28-5491-3

ДИМИТРОВГРАД

РЕФЛЕКСИИ ВЪРХУ ИСТОРИЯТА
НА ГРАДА И ОБЩНОСТТА

Михаил Груев

Момчил Методиев

съставители

и научна редакция

Институт
за изследване
на близкото минало
„Ивайло Знеполски”

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

Институт за изследване
на близкото минало
„Ивайло Знеполски“

София 1618, ул. „Монтевидео“ №21, НБУ, Корпус 3, ет. 4
тел./факс +359 2 8110442; 988 82 73
e-mail: minaloto@gmail.com
www.minaloto.bg

Управителен съвет на института:

Ивайло Знеполски

Момчил Методиев

Боряна Димитрова

Димитър Щ. Димов

Експертен съвет:

Галина Гончарова

Георги Господинов

Даниел Вачков

Даниела Колева

Ивайло Знеполски

Иван Еленков

Лилия Топузова

Мартин Иванов

Михаил Груев

Момчил Методиев

Райна Гаврилова

Цветан Тодоров

ДИМИТРОВГРАД

Рефлексии върху историята на града и общността

Предговор – *Михаил Груев*. За Димитровград и за хората, които го създават и той създава 7

Пламен Дойнов

Другите поети на Димитровград. Избрани сцени
и портрети от началото: 1947/1951 21

Димитър Гюдуров

Държавна мина „Марица“ – производител, търговец
и работодател (1917 – 1940 г.) 125

Даниел Вачков

Раждането на един социалистически град – Димитровград
отвъд пропагандния образ 137

Мартин Иванов

Първенецът на първата петилетка – азотноторовият завод
в Димитровград между ентузиазма и плана 157

Живко Лефтеров

Икономика и превъзпитание по социалистически.
Затворническото общежитие в Димитровград 1950 – 1956 г. 215

Момчил Методиев

Държавна сигурност в Димитровград 241

Петя Ангелова

Бит и идеология в „сезона на човешката пролет“.
Всекидневните конфликти на димитровградчани през 50-те – 70-те ... 273

Димитър Щ. Димов

В атмосферата на Димитровград. Индустриалното замърсяване
и социалистическата модернизация 311

Анета Василева

Булеварди, паркове, сергии. Архитектурният образ
на Димитровград – от социалистически реализъм
към постмодерност 383

ЗА ДИМИТРОВГРАД И ЗА ХОРАТА, КОИТО ГО СЪЗДАВАТ И ТОЙ СЪЗДАВА

Няма да бъде пресилено твърдението, че темата „Димитровград“ е една от най-експлоатираните в България. Не само в годините на комунистическия режим, когато тя е превърната в мощен пропаганден инструмент и в идеологическа мантра, но и в десетилетията след него. Темата се радва на многобройни интерпретации в историографията, в демографските изследвания, в социологията, литературознанието, в киното и дори в музикологията. Причините за това са многобройни и същевременно твърде разнородни. Те следва да се търсят, от една страна, в новата вълна в историческите и социалните изследвания, опитваща се да обясни и осмисли тоталитарния феномен през неговите най-устойчиви образи и реалии, от друга – през драматичната и трагична съдба на Пеню Пенев – една от най-знаковите фигури на димитровградската „пролет“. Не на последно място те минават и през възобновения световен интерес към тоталитарното архитектурно наследство и – ако щете – през „ребрандирането“ на града чрез неговия прословут пазар и продуцентската компания „Пайнер“ в съвременна столица на консуматорската и попфолк културата. Трудно и дори невъзможно е да бъдат посочени появилите се по всички тези теми публикации, художествени и литературни произведения, филми, изложби, пленери и какво ли още не. В този смисъл да бъде добавено нещо ново и различно към известното досега никак не е лесно.

Правя тази уговорка, защото всеки текст в този сборник се опитва да погледне на темата „Димитровград“ от различен ъгъл, да добави нещо непознато и неизследвано към известното до този момент – и най-вече да смени парадигмата, през която се мисли и пише за града и хората му. Бих нарекъл този подход „постпреходен“, тъй като той се стреми да преодолее натрупаната поляризация в мненията и оценките, да отиде отвъд комунистическия дискурс преди и антикомунистическия дискурс след, да сложи всички факти на масата и да ги подложи на рационална критика от гледната точка на днешния ден. Едновременно с това той поставя в центъра на своето внимание не само построяването на града, но и формирането на новите му граждани. При него те не са статистическа и демографска величина, а живи хора, които имат свои мечти и стремежи, слабости и проблеми, които постепенно се превръщат в

общност. Пресечната точка между включените в тома текстове, колкото и различни като жанр и тематика да са те, е тяхната емпатия към хората на Димитровград, независимо от твърде различните обстоятелства, при които те се озовават на това място.

Авторите в него са хора от различни професионални и научни области, но както ще се убеди читателят – изключително задълбочени и скруполезни изследователи. Преобладаващата част от тях са историци, но има и културолози, архитекти, литературоведи. Всички те формират пъстър екип, обединен от поканата от ръководството на Градския исторически музей за разработването на нова модерна концепция за експозиция, която, без да подминава темите за „бригадирското движение“ и „социалистическото строителство“, да се опита да ги представи в контекста на времето и на предходните и последващи процеси на индустриализация и урбанизация, протичащи тук. Съдбата на този проект и на самата експозиция е съвсем отделен въпрос, но факт е, че този неголям по площ музей, дори снабден и с най-модерното интерактивно оборудване, не е в състояние да представи цялата история на града и свързаните с него съдби на десетките му хиляди жители. Натрупаният в хода на реализацията на проекта богат емпиричен материал, базиран най-вече върху архивни и документални източници, е мотивирал включените в тома автори да създадат не само обща музейна концепция, но и свои собствени научни текстове, в които да задълбочат и обобщят темите и проблемите, по които са работили. Същевременно е необходимо да се подчертае, че макар между музейната концепция и настоящия сборник да има някаква причинно-следствена връзка, те следва да се разглеждат като два съвсем отделни резултата, всеки от които със свой собствен живот. Трябва да се направи и уговорката, че сборникът няма претенцията да бъде своеобразна алтернативна история на града и на региона. Той представлява по-скоро калейдоскоп, в който мозаечно са представени както базисни и изключително важни за формирането на града теми и проблеми, така и изследователски разрези по по-странични, непроучвани и дори напълно непознати страни от живота на Димитровград. Убеден съм, че всеки читател, дори и такъв, който е склонен да отрече целия подход на авторите, би намерил в отделните студии и статии нещо за себе си, би открил любопитни теми и неизвестни факти, които биха променили и собствените му възгледи по много от засегнатите проблеми.

Встъпителната студия в тома е дело на литературоведа и историк Пламен Дойнов. Съвсем умишлено той е решил да постави в центъра

на своя текст не Пеньо Пенев и неговото творчество, за които така или иначе е писано много, включително и от самия автор, а по-ранните и слабо познати или направо неизвестни творци, които жалонират темата „Димитровград“ в жанра на социалистическия реализъм. Действително някои от тях впоследствие и особено в по-зрелите си творчески години съумяват да излязат и да се откъснат от фалшивия пропаганден патос на младостта си, но въпреки това те остават някак циментирани в първите основи, наливащи се тук. Любопитният факт, до който Дойнов достига, че някак те подхващат темата за новия град на младостта преди още той да е създаден, преди да е ясно името му и дори преди самият „вожд и учител“ да му е дал благословията си. В този смисъл, оказва се, изливаните от тях елементи строфи дори предшестват самия проект, строителството му и превръщането му в символ. Другата важна теза на автора е, че противно на общовъзприетото Пеньо Пенев относително късно влиза в тази тема и далеч не е единствен „поет на града“. В такъв той се превръща едва след трагичната си смърт, докато в началото лицата са доста повече. Подходът на Дойнов към литературните източници от това време може да бъде окачествен като тотален, тъй като той подлага на сравнителен анализ не само централната преса, не само първите стихосбирки, но и местни подлистници, заводски многотиражки и какво ли още не. Чрез тях той чертае възходящата литературна кариера на отделни прощаващи автори, както и паралелното отливане и извайване на димитровския култ, превърнал се в съставна част от обобщаващата метафора „Димитровград“. Разбира се, в началото този култ съставлява част от по-разгърнат пантеон, на върха на който стои Сталин. Не е случайно, че най-важният обект в целия град, а и в Западномаришкия басейн, е азотноторовият завод, който носи именно неговото име. Този обект № 1 в строящия се град ще заема важно място и в следващите студии, тъй като изграждането му се оказва изключително важно както от чисто пропагандна гледна точка, така и в контекста на целия процес на индустриализация. Става дума за „изследване на случай“ чрез който може да бъде разбрана цялата социалистическа модернизация на страната. Основната топлоелектрическа централа пък, която захранва завода и града, носи името на Вълко Червенков. Така авторът чертае контурите на разрастващия се комунистически пантеон, от който в последна сметка остава само фигурата на Димитров. Наред със старите, вече утвърдени имена в литературата, които виждат шанс за себе си нагледно да покажат ефективността на собственото си идеологическо преображение,

изграждащият се град дава възможност за израстването на цяло ново „бригадирско поколение“ автори, при повечето от които желанието е по-голямо от възможностите. Действително, по-голямата част от тях вече са преминали било като редови бригадири, било като командировани от Комсомола активисти, които имат задачата да разнообразят и одухотворят вечерите край лагерните огньове, през първите големи обекти – Хаинбоаз, жп линията Перник – Волуяк и т. н., но истински размах те придобиват именно в продължилото повече от десетилетие строителство на Димитровград. Както посочва обаче Дойнов, не при всички тези автори приложението на метода на социалистическия реализъм, vyplътен в димитровградската тематика, минава гладко и безболезнено. Сериозно място той е отделил на фигурата на поета Иван Пейчев, цялото творчество на когото е белязано от нерешимото противоречие да остане верен на собствената си поетика и едновременно с това да се впише в изграждащият се нов литературен канон. С това, както беше вече посочено, макар авторът съзнателно да заобикаля личността на Пеню Пенев, неговото творчество и съдба присъстват контекстуално в цялата студия.

Следващият текст в сборника напуска литературното поле и се позиционира в сферата на историческите изследвания. Той е дело на Димитър Гюдуров и разглежда част от предисторията на бъдещия град, а именно – създаването и развитието на държавната мина „Марица“ след 1917 г., около която започва и първата индустриализация на района. Макар статията да е значително по-малка като обем от предходната, смятам, че тя е особено важна в реконструкцията на процеса на трансформация на поминъка на трите села, около които се създава бъдещият град – Мариино, Чернокоњово и Раковски – от чисто земеделски в смесен индустриално-аграрен феномен. Оказва се, че решаваща роля за това в целия период между двете световни войни имат именно държавната мина и съществуващите още осем по-малки частни минни предприятия. Авторът посочва и най-съществените проблеми, който впоследствие ще се окажат крайъгълни и за съдбата на основните индустриални мощности в Димитровград, а именно слабата калорийност на намиращите се в западномаришкия басейн залежи от лигнитни въглища, високото съдържание на пепел в тях и лесната им самовъзпламенимост при досега с атмосферата. Въпреки този химически състав на въглицата обаче, както се оказва, разработваният от държавната и от по-малките частни мини втори въглищен пласт се оказва важен за цялостната индустриа-

лизация на района. Чрез договора, който мината сключва с електроцентралата „Въча“, тя успява да си гарантира сигурен голям клиент, който практически електрифицира целия град Пловдив и околностите му. Разширението на мината в края на 30-те години, както и изграждащият се в нейна непосредствена близост циментов завод „Вулкан“, съвсем естествено променят както пейзажа на трите села край Марица, така и хората, които работят в тях. Възникват нови работнически жилища, кухни и занаятчийски работилници. На практика, както посочва Гюдоров, сред пушеците на този хаотичен протоиндустриален пейзаж бавно започват да се открояват контурите на един бъдещ градски център.

Същата теза присъства и в статията на Даниел Вачков. Неговото изложение започва именно от ранната индустриализация на района през 30-те години на XX век, бързо напреднала и с откриването на втората голяма жп линия – тази за Кърджали и Момчилград. Неговият текст има по-обзорен характер и обхваща по-дълъг исторически период. По същество той реконструира основните етапи в изграждането на новия градски център и индустриалните обекти в него. Разбира се, важно място е отделено и на ранното бригадирско движение и на ролята му в изграждането на тези обекти и на новите жилищни квартали. Авторът се опитва да отиде отвъд пропагандните лозунги и фанфарите и да вникне в реалните проблеми, възникнали в резултат на лошото планиране, хаотичното строителство и т. нар. „ураджийство“.

Неговият текст се намира в своеобразен диалог със следващата студия – на Мартин Иванов, – която разглежда възникналите проблеми още по-детайлно. И двамата обръщат внимание на специално свикания пленум на ЦК на БКП през юни 1950 г., посветен изцяло на строителството на Димитровград. В текста на Вачков централно място е отделено на унищожителната критика, на която е подложен първият градоустройствен план, изработен от екипа на арх. Любен Тонев, и на взетото решение за създаването на по същество нов и твърде различен градоустройствен план. Тези проблеми намират място и в текстовете на М. Иванов и на арх. Анета Василева. Изказалите се на пленума обаче, както посочва Вачков, далеч не ограничават критиките си само до градоустройствения план на Тонев. Те се спират и на организацията на строителните работи и на ужасяващите условия на живот и работа на първите бригадири и работници. Голяма част от тях по същество оспорват провежданата до този момент партийна и правителствена политика, залегнала в първия петилетен план. В духа на перманентния страх от

„врага с партиен билет“, вредителства и саботажи, не малка част от тях предлагат партийни наказания на виновните за това функционери като Добри Терпешев, Стоян Караджов и на самия Л. Тонев и неговия екип и дори даване на последните под съд. Основателно обаче авторът обръща внимание върху факта, че подобно развитие би нанесло тежка вреда върху постулата за непогрешимостта на партията, а и на вожда, и би ерозирано сериозно местния строителен ентузиазъм. Затова и неслучайно в заключителното си изказване В. Червенков се опитва да смекчи критиките и обвиненията, особено по отношение на високопоставените партийни функционери, и да ги представи преди всичко като неудачи на архитектурния екип. Това е и причината на следствието и съда да бъдат предадени само проектантите и единствено проточилата се няколко години следствена и съдебна процедура, съвпаднала и със смъртта на Сталин, ги спасява от по-сериозни последствия. Вачков обръща внимание именно и на случайността, която спасява Л. Тонев и неговите колеги от съдебно-политическа разправа. Действително, в полза на архитекта говори неговият сериозен „революционен актив“, но авторът си дава сметка, че по същото време хора с много по-сериозни заслуги за режима стават негови жертви. В края на статията си Вачков се спира и на още един случай, при който висшето партийно ръководство се произнася по конкретен димитровградски казус. Това се случва пет години по-късно – през 1955 г., когато кметът на града Петко Паунов е свален от поста си и изключен от БКП заради отклоняване на строителни материали и работници за изграждането на собствената си къща. Въпросният функционер, подобно на Тонев, също има сериозен „революционен актив“, но както показва Вачков, показната разправа с подобни хора просто препотвърждава принципа за непогрешимостта на партията и отново внушава на всички нива в управлението, че недосегаеми за нея няма. Към същия казус по-нататък ще реферират в текстовете си и Живко Лефтеров, и Димитър Димов. Подробното описание на тези случаи според Вачков е важно и от друга гледна точка. Пълното информационно затъмнение, при което те се развиват, се оказва ключово за удържането на официалния разказ за строителството на Димитровград единствено в руслото на младежкия ентузиазъм и трудовия героизъм.

Един от най-важните текстове в този том – струва ми се – е този на Мартин Иванов и е посветен на перипетиите около проектирането и изграждането на най-големия промишлен обект в Димитровград – азотноторовия завод „Сталин“. Макар жанрът на тази студия да е „изслед-

ване на случай“, обобщенията, които могат да се направят, се отнасят за строителството на целия град, а и до голяма степен за форсираната индустриализация на страната през първите три петилетки. Подобно на предходните текстове, авторът се връща най-напред към 30-те години, към очертаващите се контури на бъдещия нов град и към постепенното концентриране на индустриални мощности тук. Подобно на текста на Гюдуров, той подробно се спира на химическите и експлоатационните характеристики на западномаришките кафяви лигнитни въглища. Използвайки експертните оценки на съветските геолози и химици, проучвали района, той потвърждава известните вече констатации за тяхното относително ниско калорийно съдържание, високото съдържание на пепел, трудното им използване за производството на енергия. Може определено да се твърди, че изследването на М. Иванов нагледно показва как при определени обстоятелства ролята на личността, пък и на личностите, се оказва решаваща за успеха на едно начинание, независимо от липсата на рационална логика в неговата реализация. Става дума за личната амбиция на първия директор на азотно-торовия завод инж. Дико Иванов, който успява да убеди всички фактори до върха на партийно-държавната пирамида в смисъла на този гигантски строеж. Действително, както показва авторът, неговият основен герой не е случаен от гледна точка на режима – той има своя „революционен актив“ като бивш политически емигрант в Съветския съюз, а освен това – изглежда и професионалист в своята област. Неговият ентузиазъм в началото е подкрепен и от друг голям локален патриот на Хасковския край – председателят на Висшия стопански съвет Добри Терпешев. Както вече беше посочено, по-късно той заплаща скъпо за подкрепата си на този проект. Оказва се обаче, че успехът на авантюрата със строителството на АТЗ се дължи не на икономическата целесъобразност на проекта, а на неговото вписване в идеологическия конструкт за „града на бъдещето“. Успоредното проектиране на двата волунтаристични проекта – на завода и на първия градоустройствен план на Димитровград, както посочва авторът, донякъде взаимно обезсилват рационалните аргументи срещу тях и скрити зад повелите на партията, успяват да бъдат реализирани. Когато на цитирания вече пленум на ЦК на БКП от 1950 г. целият абсурд все пак е сложен на масата и е направен опит за рационално осмисляне на тези проекти, оказва се, е твърде късно те да бъдат спрени. По-нататък Иванов подробно разглежда несъстоятелността на градоустройствения план на арх. Л. Тонев, различни аспекти от който коментират и останалите

автори в тома. Сериозно място в текста е отделено на един от главните герои на димитровградското строителство – Пенчо Кубадински. Обикновено името му се свързва с националния бригадирски щаб, но тук той е в нова роля – на ръководител на т. нар. Стройобединение, което на практика централизира и обединява под една шапка строителството на всички промишлени и граждански обекти в града. Оказва се, че неговата ранна кариера също не минава безоблачно. Подобно на арх. Тонев и на инж. Дико Иванов, той също е разследван и дори арестуван, но вероятно партизанското му и бригадирското минало все пак го спасяват. Съдбата на всички тези функционери нагледно доказва действащият в тоталитарната държава „принцип на тотализатора“ при прилагането на насилието – по израза на Момчил Методиев в друг негов текст. Действително, понякога в тази система за много по-невинни прегрешения следват изключително сурови наказания, в други случаи биографичният профил, а и сяпата случайност се оказват спасителни. Явно е, че и трите описвани от Иванов случая се оказват във втората група.

Следващите два текста в тома също са посветени на отделни, да ги наречем по-частни случаи, които обаче добавят нови цветни камъчета в мозаечната история на града и неговите жители. Единият от тях е дело на Живко Лефтеров и е посветен на функциониращото между 1950 и 1956 г. затворническо общежитие в Димитровград. Става дума за местен филиал на Старозагорския затвор, в който изтърпяват наказанията си затворници с по-леки присъди, превърнал се в основен донор на работна ръка за кипящото в този период навсякъде тук промишлено и гражданско строителство. На практика става дума за нов и напълно непознат до този момент щрих от историята на града, който нагледно показва близката връзка между доброволния и принудителния труд в тоталитарната държава, където много често недостигът на бригадири се компенсира от принудително рекрутирани такива или просто от лишени от свобода хора. Подобно на повечето подобни места през сталинския период, политически и криминални затворници съжителстват заедно и това се оказва още една ефективна форма на репресия по отношение на първите. Както става ясно от текста на Лефтеров, трудът на тези затворници сериозно подобрява икономическите показатели на затвора-майка, а и на цялото управление „Затвори и ТВО“. Така, подобно на съветския ГУЛаг, финансовата целесъобразност се превръща в ключов мотив, наред с политическата такава, за разрастването на системата за задържане и на броя на лишените от свобода затворници и лагеристи. Както посочва

обаче Лефтеров, относително по-лекият режим, при който са поставени затворниците тук, особено в сравнение с останалите затвори и най-вече с лагерите, както и по-добрите битови условия, водят до сравнително добра производителност на труда и стопански резултати. Това естествено води със себе си както до ефективно намаление на времето, прекарано в затвора, така и до увеличение на личните приходи на самите затворници. Този режим допълнително е облекчен след смъртта на Сталин през 1953 г., когато и в България са обявени няколко помилвания и амнистии.

Следващият текст в сборника е дело на Момчил Методиев и е посветен на тихото, но всевиждащо присъствие на Държавна сигурност в Димитровград. Тази тема е широко застъпена в неговото научно творчество и самият той се ползва с репутацията на един от най-добрите познавачи на институцията. За разлика от други свои публикации обаче, в настоящия текст авторът поставя акцент не върху организационното и кадрово развитие на местната структура, а на нейното присъствие във всекидневното на хората тук, както и на ролята ѝ на коректив на някои волонтаристични прояви на стопанските ръководители и на различни корупционни практики. Тъкмо този аспект от дейността на институцията, според Методиев, я въвлича в малко неочаквана властова игра, при която агентурата в предприятията и водещите я офицери донасят за редица подобни случаи и очертаващи се проблеми, но не за да търсят решението им, а за да свалят от себе си отговорността, че не са предупредили за тях или при възможни аварии, или злоупотреби. Както посочва авторът, поради липса на документи за по-ранния период, текстът се основава на източници от втората половина на 60-те докъм началото на 80-те години. Така на практика той прескача най-динамичния и труден период на „наливането на основите“ и се концентрира върху по същество нова социална реалност, при която градската среда е вече факт. Една от важните сфери на дейност на местната структура на ДС, подобно на останалите в Хасковския регион, е контролът върху международния трафик по пътя Калотина – Капитан Андреево и върху присъствието на чужденци в града. Естествено във възприятията на местните офицери епизодично пристигащите в предприятията съветски специалисти не попадат в тази категория. Както се оказва обаче, немногото озовали се тук чужденци стават обект на подчертан оперативен интерес. Авторът описва няколко конкретни случая на разработки, които, освен всичко останало, показват и колко изолирано от външния свят и колко тихо и монотонно тече животът в местния микрокосмос.

Изключение от тази вялост сякаш представлява дейността на службата по линия на икономическите престъпления. Донесенията са пълни с информация за некачествени ремонти, нереални разходни норми на материали, производствени инциденти и какво ли още не. Парадоксално на пръв поглед, но се оказва, че в центъра на вниманието на службата повече от 30 години по-късно отново е химическият комбинат в града, където се извършва основна реконструкция. Донесенията информират нагоре по веригата оперативните началници и партийното ръководство за злоупотреби, занижен контрол, отклоняване на материали и техника за частно строителство и т. н. Оказва се, че тези проблеми са хронични. Както ще стане ясно и по-късно, те се намират в основата на започналата цялостна ерозия. Струва ми се, че текстът на Методиев е изключително важен за разбирането на дълбоката криза на комунистическата система през 80-те години. Докато Държавна сигурност – „очите и ушите на партията“ – продължава да се занимава с престарелия вече „вражески контингент“, съставен от „бивша земеделска опозиция“, „бивши легионери“, разказвачи на вицове и т. н., в средите на самата комунистическа и стопанска номенклатура е настъпила такава непоправима деморализация, че никакви рутинни мерки не са в състояние да предотвратят цялостната ерозия на системата.

Доста по-различен характер има студията на Петя Ангелова, посветена на сложното взаимодействие между бита и идеологията във всекидневието на димитровградчани през 50-те – 70-те години на XX век. Макар тя да се основава преди всичко на запазените в Хасковския архив материали от дейността на другарските съдилища в „града на мечтите“, на практика авторката сменя инстанцията, от която се води разказа за миналото. Вглеждайки се в битовите проблеми и неуредици, междуличностните конфликти и човешките слабости, тя анализира как и в каква степен се случва взаимното приспособяване между системата и обществото. Тук би следвало да бъде направена уговорката, че темата не е нова за историко-антропологическите и социално-историческите изследвания. Ангелова стъпва върху работите на утвърдени изследователи в тази област като Иван Еленков, Улф Брунбауер, Анастасия Пашова, Жения Пимпирева и др. Нов е обаче нейният подход. Изложението напуска конкретиката на отделните случаи, разглеждани от димитровградските другарски съдилища, и се опитва да установи по-обща закономерности и зависимости между т. нар. „социалистически начин на живот“ и повелите на всекидневието, раждащо комунални и битови

проблеми, неуредици в снабдяването, хигиената и какво ли още не. Така авторката стига до основния парадокс, анализиран в нейния текст, а именно констатацията, че усилията по производството на „новия социалистически човек“, носител на нова нравственост и ценностна система, не само не постигат желания резултат, а водят до отварянето на нови антиутопични социални ниши, в които се разполагат неизкоренимите човешки слабости и пороци и междусъседските конфликти. Разбира се, всичко това е стимулирано от хроничния недостиг на стоки и услуги в този период и от общата оскъдица на съществуването. Чисто човешката реакция на всичко това е вторият парадокс, който очертава Ангелова. Той се изразява в естественото търсене на властта като съюзник в тези конфликти или най-малкото като арбитър и намира проявление в стимулираното от нея доносничество и проникване в частното пространство. Самата система на подаване на жалби и разглеждането на „другарски дела“, както доказва авторката, на практика се превръща в легален път и средство за решаването на битовите проблеми на обикновения човек. Описаните конкретни случаи пресъздават своеобразен микроисторически метанаратив, напълно алтернативен на помпозността и патетиката на официалната пропаганда. Дотолкова, доколкото в изграждащия се нов град пристигат хора от всички кътчета на страната, от най-различни социални групи и прослойки, може да се твърди, че направените констатации имат значителна социологическа представителност за сериозния разлом между идеология и действителност в усилията по създаването на новия социалистически човек. Може да се заключи, че ако преди години антропологът Джералд Крийд описа процеса по „опитомяване на революцията“ чрез примерите на разпадането на селското, с този текст П. Ангелова продължава същата тема във фазата на новата агрегация на градското.

Един от новаторските като подход и тематика текстове в тома е дело на Димитър Димов. Самото му заглавие: „В атмосферата на Димитровград“ представлява своеобразна метафора. Стремешът на автора е през хроничните замърсявания на въздуха в града да бъде разгледана и социалната и интелектуална атмосфера тук, опитите за професионализиране на екологичния дискурс и създаването на някакъв вид „гражданско общество“ или поне обществено мнение. В студията са интегрирани и много статистически данни и графики, очертаващи действителните размери на екологичните проблеми в Димитровград и тяхната динамика през различните десетилетия. Доколкото авторът разпростира анализа

си не само върху екологичните проблеми, които съпътстват неизменно живота на града от самото му създаване до ден-днешен, но и върху тяхното влияние върху здравния и социалния статус на хората тук, студията представлява естествено и логично продължение на предходната. Трябва да добавим, че и чисто хронологически тя е центрирана върху последните две десетилетия от съществуването на режима, хвърляйки мост и към периода на прехода. Както сам посочва Димов, това е и времето, в което екологичната проблематика постепенно се превръща в значима. Въпреки цензурата и строгия контрол върху медиите, тя става възможна най-напред през професионализацията и медицинацията ѝ, а след това и като по-абстрактно публично говорене. Чернобилската авария от 1986 г., а след това и екологичните протести в Русе през 1987 – 1988 г., ясно свидетелстват за именно тази трансформация, съвпаднала, разбира се, и с Горбачовата перестройка. Би било подвеждащо обаче, ако твърдим, че студията е центрирана само върху късните десетилетия от съществуването на комунистическия режим. Тя започва от самото строителство на големите индустриални мощности, когато пушеците комини и сивкавата маляна са неразделна част от символиката на щастието. На чисто оперативен ниво изложението продължава с изграждането на *Санепидстанцията* – другият местен фактор, бдящ за изпълнението на минималните здравни и хигиенни норми. Както ще видим обаче, усилията на тази важна за ранната социалистическа модерност институция могат да премахнат някоя локална хигиенна язва, да намалят разпространението на различни епидемични заболявания, но не са в състояние да направят каквото и да било за решаването на сериозните екологични проблеми на града. Както убедително посочва изследователят, обстоятелството, че държавата е едновременно и замърсител, и контролиращ, и изпълнител на евентуалните мерки се оказва нерешимо, бих казал диалектическо противоречие, което пречатства намирането на трайно решение на екологичните проблеми не само в Димитровград, но и в цялата страна. Независимо че през 1972 г. се стига до специално решение на Министерския съвет, с което се набелязват конкретни мерки за подобряване на атмосферния въздух в града и се дава реалистичен срок от три години за изпълнението им, както ще видим, те не успяват да бъдат изпълнени до края на 80-те години. Оказва се обаче, че независимо от ступора, в който местната и централната власт се намират по отношение на решаването на екологичните проблеми на града и региона, постепенно, но видимо, тази тема си пробива път

най-напред в професионалните среди, сред интелигенцията, в средите на мислещото гражданство. Продължението на този процес през 1989 г. е добре известно.

Последният текст в сборника е дело на Анета Василева. Той прави общ преглед на архитектурния облик на Димитровград от двата първи злополучни градоустройствени плана, през основното му застрояване, до съдбата на т. нар. тоталитарно архитектурно наследство в наши дни. Така целият том се формира като своеобразна конструкция – рамка, започваща от поетическите фигури на мечтанието за нов град в споменатата вече студия на Пламен Дойнов, и завършваща със съвсем актуалния въпрос днес за осмислянето на тоталитарното минало и неговото архитектурно наследство. Авторката, която е и един от големите познавачи на модерната архитектура, убедително доказва чрез текста си, че архитектурното пространство никога не е пасивно по отношение на властовите ситуации и е производно на политическия и социалния контекст. Този аксиоматичен принцип е особено лесно да бъде наблюдаван именно в Димитровград – не само някога, но и днес. Той може да бъде проследен и през съдбата на двата градоустройствени плана, за които вече стана дума. Така Василева интерпретира от позицията на архитект проблеми, които присъстват и в работите на историците М. Иванов и Д. Вачков. Основната част от студията обаче е посветена на проблем, който обикновено отсъства от изследванията върху архитектурната история на Димитровград, а именно – развитието на града през последните две десетилетия на комунистическия режим, когато се появяват нови архитектурни моди, стилове и почерци. Последната част от текста е посветена на сложния път по преосмислянето на тоталитарното архитектурно наследство, на неговото пресемантизиране и превръщането му в своеобразен туристически продукт. Може определено да се твърди, че текстът на А. Василева има важно значение именно за водещия се днес дебат за необходимостта от нова, съвременна интерпретация и музеолизация на материалната култура от епохата на комунизма.

Бих искал да добавя в заключение, че предлаганият на читателя том с изследователски студии, проблематизиращи темата „Димитровград“, не е обикновен тематичен сборник. Той не е и обичаен историографски труд върху възникването и развитието на един важен български град. Книгата също така няма юбилеен и възпоменателен характер. Нейната амбиция е много по-голяма. Тя се опитва през разглеждането на конкретни теми и проблеми, през изследването на отделни случаи да

изведе по-обща зависимост и изводи. Нещо повече – тя търси модела и архетипиката, чрез която се реализира не само този мащабен идеологически, политически, икономически и строителен проект, но и цялата „социалистическа модернизация“. В този смисъл съм убеден, че тази книга ще предизвика интерес не само сред жителите и познавачите на Димитровград, не само сред академичната общност и професионалните гилдии на историци, социолози, културолози и архитекти, но сред всички, които имат интерес към близкото минало на страната ни.

Михаил Груев